

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՏԵՐՈՅԵՆՑԸ՝ ՏԵՐՏՈՒՂԻԱՆՈՍԻ «ՆԱԽՏՆՎՈՒԹԻՒՆՔ» ԵՐԿԻ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ

Հակոբ Քյոսեան

(շարունակություն, սկիզբը՝ նախորդ համարում)

Իէ. Որեմն հաւատացուելու բան չէ, որ առաքեալները քարոզելու պաշտօնը յանձն առած վարդապետութիւններուն մէջ չգիտցած կամ ծածկած բան ունենան: Բայց գուցէ եկեղեցիները անոնց ըսածը չհասկցան: Վասն զի անանկ անտեղի շաղակրատութիւն մը չկայ, որ հերետիկոսները մեզի դէմ չխօսին: Ստոյգ է կըսեն, որ եկեղեցիները առաքեալէն յանդիմանութիւն լսեցին. «Ով անմիտ գաղատացիներ, կըսէ, ձեզ ով կուրցուց: Աղէկ կը քալէիք, ով ձեզ կայնեցուց»¹: Եւ նամակին սկիզբէն կըսէ. “Կը զարմանամ, որ ձեզ իր շնորհքին կանչողը այնքան այնքան շուտ թողուցիք ուրիշ աւետարանի մը հետեւելու համար»²: Եւ կորնթացիներուն համար “բոլորովին մարմնաւոր են», կըսէ (Ա Կորնթ. Դ 1, Ը 7), եւ ասոր համար կաթ կուտայ անոնց, եւ տակաւին հաստատուն սնունդ առնելու վիճակի մէջ չեն, եւ բան մը գիտել կը պարծին, բայց տակաւին այն ալ չեն գիտեր, թէ ինչպէս գիտնալու է: Մենք ալ կըսեմք, թէ այն եկեղեցիները յանդիմանութիւն լսեցին, բայց արդեօք չեմք կրնար ըսել, թէ ուղղուեցան: Այլ եւ այս օրուան օրս այս եկեղեցիները կը տեսնեմք, որ ուրիշ եկեղեցիներու հետ միացան, որոց հաւատքը եւ գիտութիւնը եւ վարքը առաքեալը կը գովէ, եւ անոնց համար Աստուծոյ շնորհակալ կըլլայ³:

¹ «Ո՛ր անմիտ գաղատացիք, ո՞ր նախանձ արար զձեզ, բարոք ընթանայիք, ո՞ր կացոյց զձեզ». Գաղատ. Գ 1, Ե 7: «Նախանձ առնել» ըսածը մեկնիչները ռամկօրէն նազար տալ ըսելու մտքով կըմեկնեն, որով մարդուն աչքը որպէս թէ կըկուրանայ: Տերտուղիանոս[ի] ըսածն ալ այս մտքով է: Իսկ վկայութեանը կէսը մէկ տեղէն, կէսը ուրիշ տեղէն առնելուն վրայ տես ինչ որ ըսինք վերը 22 (ԻԲ) թոյն վրայ տուած ծանոթութիւննիս:

² «զարմանամ, զի այդպէս վաղվաղակի փոփոխիք յայնմանէ, որ կոչեացն զձեզ ի շնորհսն Քրիստոսի յայլ աւետարան». Գաղատ Ա:

³ Այս ըսած եկեղեցիներն են հետեւեալները. Հռոմայ. «Գոհանամ զԱստուծոյ իմոյ ի ձեռն Յիսուսի Քրիստոսի վասն ձեր ամենէցուն, զի հաւատք ձեր պատմեալ են ընդ ամենայն աշխարհս». Հռոմ.Ա 8: Եփեսոսի. «Իբրեւ լուայ զհաւատսն ձեր, որ ի Տէր Յիսուս, եւ զսէրն, որ ընդ ամենայն սուրբս ոչ դադարեմ ի գոհանալ վասն ձեր». Եփես.Ա 13,16:

ԻԸ. Սեպենք, թէ որ կուզէք, թէ այս ամէն եկեղեցիները խաբուած են, եւ նոյն իսկ առաքեալն ալ անոնց համար վկայելովը խաբուեր է, եւ Հոգին Սուրբ եկեղեցիներուն մէկին ալ ճշմարտութիւնը սովորեցնելու հոգ չէ տարած (հմմտ. Յովհ. ԺԴ 26), այն, որ Յիսուս Քրիստոս խրկեց, եւ ի Հօրէ Աստուծոյ խնդրեց, որ ճշմարտութեան վարդապետ ըլլայ: Սեպենք, թէ Աստուծոյ պաշտօնն ունեցողը եւ Յիսուսի Քրիստոսի փոխանակ աշխարհք եկողը իր ընելու գործերը բոլորովին մոռցաւ, եւ թող տուաւ եկեղեցիներուն, որ առաքեալներուն միջնորդութեամբը սովորեցուցածներէն բոլորովին տարբեր բան հաւատան եւ հասկընան: Հաւատացուելու բա՛ն է մի, որ այնքան բազմաթիւ եկեղեցիներ ամէնն ալ մի եւ նոյն մոլորութեան վրայ միաբան գտնուին: Ուր որ զարմանալի տարբերութիւն մը գտնելու ակնկալութիւն կայ, հոն չկրնար կատարեալ միակերպութիւն թագաւորել: Մոլորութիւնը, հարկաւ, փոփոխական պիտի ըլլայ: Չէ՛, ինչ բան, որ բազմաթիւ տեղեր կը գտնուի, մոլորութիւն չէ, ասանդութիւն է: Մոլորութիւնը մինչեւ ասանդութեան աղբիւրը վեր հանելու ո՞վ կը համարձակի:

ԻԹ. Բայց մոլորութիւնը որ կողմէն կուգայ ալ նէ՛ հերետիկոսութիւնը անիկայ ջնջեց (կըսեն): Ուրեմն ճշմարտութիւնը անոր կըսպասէր, որ մարկիոնականներն ու վաղենտինեանները գան զինքը ազատեն: Ուրեմն այնքան ժամանակ ծուռ կը քարոզէին, ծուռ կը հաւատային, այսքան հազարք հազարաց ծուռ մկրտուած էին, այնքան հաւատոյ գործեր գէշ եղեր էին, այնքան հրաշքները աղէկ չէին գործուեր, այնքան գերբնական շնորհքներ գէշ տրուէր էին, այնքան քահանայագործութիւններ եւ եկեղեցական պաշտօններ ծուռ կատարուեր էին, եւ վերջապէս այնքան մար-

Փիլիպպեցոց. «Գոհանալ զԱստուծոյ իմոյ վասն հաղորդութեան ձերոյ ընդ Աւետարանին». Փիլիպ. Ա 3,5: Կողոսացոց. «Գոհանամ զԱստուծոյ եւ զՀօրէ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի յամենայն ժամ վասն ձեր յաղօթս առնեմ, իբրեւ լուաք զհաւատսն ձեր, որ ի Քրիստոս Յիսուս Տէր մեր». Կողոս. Ա 3,4: Թեսաղոնիկեայ. «Գոհանամք զԱստուծոյ յամենայն ժամ վասն ձեր ամէնէցուն, յիշեալ զձեր գործն յաւատոյ... ընկալաք զբանն ի բազում նեղութեան խնդութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ՝ լինել ձեզ օրինակ ամենայն հաւատացելոց, որ են ի Մակեդոնիա եւ յԱքայիա». Ա Թեսաղ. Ա 2,3,6,7: Կորնթացիներուն ալ նոյն գովեստը կուտայ. «Գոհանամ զԱստուծոյ իմոյ յամենայն ժամ վասն ձեր... որպէս վկայութիւն Աստուծոյ հաստատեցաւ ի ձեզ». Ա Կորնթ. Ա 46: Որով կիմանամք, որ Կորնթոսի եկեղեցին հաւատքին վրայ հաստատուն էր, բայց մէջերնին տկարամիտներ՝ շատ. այսու ամենայնիւ հաւատոյ ուղղութիւնը վկայելու ալ բաւական էր Կորնթոսի եկեղեցին:

տիրոսներ աղէկ պասկուած չէին: Թէ որ ասոնք ոչ ծուռ եւ ոչ պարապ տեղն եղած են նէ ինչպէս քրիստոնեաները զԱստուած ճանչնալէն եւ զՔրիստոս զըտնելէն առաջ կրօնք մը կրնար ըլլալ: Ինչպէ՞ս կըլլայ, որ հերետիկոսութիւնը ճշմարիտ վարդապետութենէն առաջ ըլլայ. որովհետեւ ամէն բանի մէջ ճշմարտութիւնը պատկերէն առաջ է, եւ շուքը մարմինէն ետքը կուգայ: Բայց որքան անտեղի բան է պնդելը, թէ հերետիկոսութիւնը առաջ ըլլայ ճշմարիտ վարդապետութենէն, որ մեզի կիմացընէ, թէ հերետիկոսութիւններ պիտի ծագեն, եւ մեզ անոնցմէ խորշիլ կը խրատէ: Այս վարդապետութիւնը ասանդապահ եկեղեցիին ըսուեցաւ, կամ մանաւանդ այս վարդապետութիւնն է, որ ըսաւ եկեղեցիին, «թէ որ երկինքէն հրեշտակ ալ գայ, եւ իմ ձեզի քարոզածէս զատ ուրիշ անտարան քարոզէ նէ՝ նըզովեալ ըլլայ»¹:

Լ. Ու՛ր էր այն ատենը Մարկիոն, եւքսինեան Պոնտոսին² նաւուց առաջնորդը, նախանձախնդիր ստոիկեանը: Ու՛ր էր Վաղենտինոս պղատոնականը: Յայտնի է, որ շատ ժամանակ չընէր, որ ասոնք կենդանի էին Անտոնինոսի ատենը (34), եւ Հռոմի եկեղեցոյ մէջ ուղղափառութիւն դաւանեցին սուրբ Ելեւթերիոս հայրապետին ժամանակը, մինչեւ որ իրենց անհանդարտ բնատրութիւնը եւ կարծիքնին, որով հաւատացեաները գլխէ կը հանէին, եկեղեցիէն երկուքն ալ երկու անգամ հալածել տուին. Մարկիոն ալ երկու հարիւր սեստերտ առաւ հետը տարան³ (35): Այն ատենէն ետքը շատ եւելօք ծաւալեցին իրենց հերետիկոսութեան թոյնը: Վերջապէս Մարկիոն իր աղանդէն դառնալով արձակում առաւ⁴ այն պայ-

¹ «Թէ մեք, կամ հրեշտակ յերկնից անտարանեսցէ ձեզ անլի քան, որ անտարանեսցան ձեզ, նզովեալ եղիցի». Գաղատ. Ա 8: Այս թուոյս մէջ ըսածներնուս մէջէն **մարկիոնեան** և **վաղենտինեան** բառերը վերցուր, տեղը **բողոքական** և **անտարանական** դիր, կը տեսնես, որ ասկէց 1700 տարի առաջ եկող հերետիկոսներուն համար ըսուածը մեր ժամանակին հետ ալ ճիշտ յարմարութիւն ունի:

² Եւքսինեան Պոնտոս կըսուի Սեւ ծովը, և Մարկիոն Սինոպ (32) քաղաքը ծնած էր նույն ծովուն եզերքը, որուն բնակիչները սովորաբար նաւերու առաջնորդութիւն կընէին, յատկապէս Մարկիոնի համար այս արուեստը յիշող միայն Տերտուղիանոս կայ, կարելի է անարգական գրուցուածք մը ըլլայ (33): Մարկիոնի հայրը եպիսկոպոս էր, և ինքը փիլիսոփայութեան կըպարապեր, ինչպէս որ Տերտուղիանոս ալ կըսէ հոս:

³ Մէկ սեստերտը Գաղիայի հիմնական ստակով 20 ֆրանք, և 300 սեստերը 6000 ֆրանք կընէ:

⁴ Տերտուղիանոս կըսէ, **անոր խաղաղութիւն տրուեցաւ**. որ եկեղեցական հին ոճով **արձակում տալ** կը նշանակէ, վասն զի ծանր մեղքի մէջ իյնողները հրապարակական ա-

մանով, որ եկեղեցիէն վերցուցածները նորէն հոն բերէ, բայց մահը ժամանակ չտուաւ: Կրկին կըսեմք, որ պէտք էր, որ հերետիկոսութիւններ ըլլային (Ա Կորնթ.ԺԱ 19): Ասիկայ ըսել չէ, որ հերետիկոսութիւնը աղէկ բան է, որպէս թէ գէշ բան բնաւ երբէք ըլլալ պէտք չէր: Պէտք չէ՞ր ալ մի որ Տէրն մեր մատնուեր, բայց վայ մատնիչին (Մրկ. ԺԴ 21): Ուստի ասով հերետիկոսութիւնը արդարացընել ջանացող չըլլայ: Իսկ Ապեղէս Մարկիոնէն ալ նոր է, որ անոր վարպետն եղաւ. մարկիոնեան ոգջախոհութեան դէմ կնոջ մը հետ իյնալով եւ իր սրբակրօն վարպետին աչքին երեւելու չհամարձակելով Աղէքսանդրիա փախաւ¹ (36): Քանի մի տարի ետքը ինչ բարքով, որ գացեր էր նէ անով ետ դարձաւ միայն այս տարբերութիւնով, որ այն ատենը ալ մարկիոնեան չէր, եւ ուրիշ կնոջմէ մը խաբուեցաւ: Այս այն Փիլումենան է, որուն համար վերը յիշեցինք², որ ետքը վատանուն բոզ մը եղաւ: Ասիկայ Ապեղէսի միտքը անանկ պաշարեց, որ մէկ յայտնութեան գիրք մը թելադրելով գրել տուաւ անոր: Այս անձերը տեսած ըլլալին յիշող մարդիկ տակաւին կը գտնուին, եւ մենք հիմայ ալ անոնց աշակերտները եւ ասոնց ալ հետեւողները կը տեսնեմք անանկ որ ասոնց կենացը ժամանակին վրայ մարդ խաբելուն անհնար է: Եւ ասկէց զատ իրենց գործքովն ալ ըստ բաւականին կը ճանչցուին, ինչպէս որ կըսէ Տէրն մեր (Մտթ.Է 16): Մարկիոն Հին Կտակարանը Հինէն զատելով իր գատածներէն ետքը եղած կըլլայ, եւ ինք զատելէն առաջ ասոնք մէկ էին, ինչպէս որ ասողէն առաջ ալ: Նոյնն է Վաղենտինոսի համար ալ, որ Սուրբ Գիրքերուն արտառոց մեկնութիւններ տալը բաւական չսեպելով, սրբագրելու ալ ելաւ ըսելով, թէ ժամանակով արուած էին, ուրեմն ասով կը

պաշխարութեան տակ իյնալով հաւատացելոց հաղորդութենէն կը զրկուէին, որոնք անոնք ժողովքին հետ արուածի պէս կըլլային, եւ արձակում առնելով անոնց հետ կը հաշտուէին: Այլ եւ մեղաց համար միշտ խղճէն տանջուած մարդը արձակումով խղճի խաղաղութիւն կը գըտնէ, և այս մտքով արձակում տալը ամէն ատեն կըրնայ **խաղաղութիւն տալ** ըսուիլ:

¹ Ապեղէսի վարպետը Մարկիոն է ըսելէն ետքը սրբակրօն վարպետ անուանելը հեզնութիւն մըն է: Սուրբ Եպիփան Կիպրացին **Ընդդ.աղանդ. ԽԲ 1** կը պատմէ, որ Մարկիոն իր շաղակրատութիւններովը մեկ կոյս մը խաբեց և անոր հետ մէկ տեղ մեղաց անդունդը զլորեցաւ: Շատ տեսնուած է, որ այս կերպով բարքերնին արուած մարդիկներ ողջախոհութեան նախանձախնդիր կըլլան ուրիշներուն համար՝ յուսալով, որ ասով իրենց ըրածը կը ծածկուի:

² Տե՛ս վերը թիւ 8:

խոստովանի, որ իրմէ առաջ կային: Միայն ասոնք կանուանեմ իբրեւ նշանաւոր խարդախիչ: Իսկ Նիգիտիոս եւ Հերմոգինէս (37) եւ ուրիշ շատերը, որոց գործը միայն մոլորեցընել է, թող իրեն առաքելութեան ապացոյցները ցուցնեն: Թէ որ մերինէն զատ Աստուած է քարոզածնին նէ՛ ինչպէ՛ս կրնան ասոր դէմ ասոր անունը եւ ասոր Սուրբ գիրքերը բանեցընել: Թէ որ նոյնն է նէ՛ ինչու՛ համար ուրիշ կերպ կը քարոզեն: Ուրեմն թող հաւաստիք տան, թէ իրենք նոր առաքեալներ են, եւ Յիսուս Քրիստոս երկրորդ անգամ մըն ալ աշխարհք եկաւ եւ նորէն վարդապետեց եւ մէկ մըն ալ խաչուեցաւ, մեռաւ եւ յարութիւն առաւ (38), եւ ասկէջ զատ իր գործած հրաշքները գործելու իշխանութիւն տուաւ ասոնց: Յիսուսի Քրիստոսի ճշմարիտ առաքեալները մենք այս նշաններովս կը ճանչնամք: Բայց ինծի պէտք չէ, որ այդ նոր առաքեալներուն գործած հրաշքներն ալ լռեմ, որ Քրիստոսի առաքեալներուն թշուառական նմանողներն են: Անոնք մեռելները կողջընցընէին, իսկ ասոնք ողջերը կը մեռցընեն:

ԼԱ . Գանք այն առածին, թէ ճշմարտութիւնը սկիզբէն կայ, իսկ մոլորութիւնը ետքէն կուգայ: Աստուած առաջ բարի սերմը կը ցանէ, ետքը կուգայ անոր թշնամի սատանան մէջը որոմ խառնելու (հմմտ. Մտթ. ԺԳ 37-39): Այս առակը յայտնապէս իրարու հակառակ վարդապետութիւնները կը ցուցընէ: Այն գլխոյն մէջ (Մատթ. ԺԳ), Աստուծոյ խօսքը սերմն անուանուած է: Ուրեմն ժամանակին կարգին միտ դնելը բաւական է հետեւեցընելու համար, թէ առաջ ինչ որ սովորեցուցին նէ ճշմարիտն ու աստուածայինը այն է, եւ ետքէն անոր վրայ յաւելուածը սուտ եւ օտար է: Ասիկայ է ահա, որ միշտ կը խայտառակէ նորելուկ հերետիկոսութիւնները, որոց մէկն ալ չկրնար ըսել թէ ճշմարտութիւնը իր կողմն է:

ԼԲ. Եւ թէ որ այս աղանդներուն մէկ քանին համարձակին զիրենք առաքեալներուն ժամանակակից ըսելու, որպէս զի անոնցմէ յառաջ եղած երեւին, անոնց կը առասխանենք. Ձեր եկեղեցիներուն ծագումը, ձեր եպիսկոպոսներուն կարգը եւ յաջորդութիւնը ցուցուցէք, մինչեւ որ առաքեալներուն կամ մինչեւ այն առաքելական մարդոց ժամանակը հասնիք, որ մինչեւ վերջը առաքեալներուն հետ հաղորդութեան մէջ մնացին: Վասն զի ճշմարտապէս առաքելական եղող եկեղեցիները իրենց այնպէս ըլլալը այս կերպով կը ցուցընեն: Ձմիւռնիոյ եկեղեցին Պողիկարպոսը կը ցուցընէ, որ Յովհաննէս անոնց եպիսկոպոս տուաւ, Հռոմայ եկեղեցին՝ Կղէմէսը, որ Պետրոսէն ձեռնադրուեցաւ (39): Եւ ամէնն ալ նմանապէս առաքեալներէն ձեռնադրուած եպիսկոպոսին կը ցուցընեն մեզի, որոց միջնոր-

դուրսեմբը առաքելական վարդապետության սերմը ընդունեցին: Թող հերետիկոսներն ալ ասոր պէս բան մը հնարեն: Այնքան հայհոյութիւններնուն վրայ այս ալ կըրնան ընել, բայց հնարեն ալ նէ՝ շահելիք չունին: Վասն զի վարդապետութիւննին առաքելականին հետ համեմատելով անոր հակառակ գտնուելը բաւական կը ցուցնէ, որ հեղինակը ոչ առաքեալ է եւ ոչ առաքելական մարդ մը: Առաքեալները իրենց սովորեցուցածին մէջ իրարու հակառակ չէին կրնար ըլլալ, առաքելական մարդիկ ալ առաքեալներուն հակառակ չէին կրնար ըլլալ բաց ի առաքեալները ձգող եւ անոնցմէ զատուողներէն: Այո, թող հերետիկոսները իրենց վարդապետութեանը առաքելականին հետ համաձայն ըլլալը ցուցնեն¹: Ասիկայ կուզեն այն եկեղեցիները, որ նոր են, եւ հիմնարկութիւննին առաքեալներուն կամ անոնց անմիջական յաջորդներուն չհասնիր, կամ անոնք, որ ամէն օր հիմուելու վրայ են, բայց նոյն հաւատքը դաւանելնուն համար վարդապետութեան ազգակցութեամբը (40) առաքելական կը սեպուին: Ուստի ամէն հերետիկոսութիւնները մեր եկեղեցիներէն կը հրաւիրուին, որ կամ իրենց վարդապետութիւնովը կամ ծագումովը իրենց «առաքելական եմք» ըսելը ստուգեն, բայց չեղած բանը ստուգելիք չունին: Մանաւանդ, թէ իրենց վարդապետութեան ակառակ ըլլալը կը ցուցնէ, որ առաքելական չեն: Անոր համար եկեղեցիներուն մէկն ալ անոնք խաղաղութեան եւ հաղորդակցութեան չեն ընդունիր: Հիմայ անոնց վարդապետութիւնը տեսնենք, որ մինչեւ առաքեալներուն ժամանակը կը հասնի, վասն զի ասոնք երեւան հանողները եւ բանադրողները առաքեալներն եղան: Եւ աղանդնին այն ատենը գտնուիլը կամ այն ատենուան գտնուածներէն բղխած ըլլալը ստուգուելէն ետքը պիտի կրնան արդեօ՞ք դատապարտութենէ փախչիլ:

ԼԳ. Պօղոս կորնթացիներուն խրկած առաջին նամակին մէջ մեռելոց յարութեան վրայ երկբայող հերետիկոսները կը դատապարտէ (ԺԵ 12): Ասիկայ սաղուկեցիներուն մոլորութիւնն է (41), որ Մարկիոն ալ ընդունեց ըստ մասին, նոյնպէս Ապելէս եւ Վալենտինոս եւ ուրիշներ ալ, որ մարմնոց յարութիւնը կուրանան: Գաղատացիներուն գրածին մէջ թլփատու-

¹ Խօսքին կարգէն յայտնի կերեւի, որ համաձայնութիւնը առաքեալներուն գրածին հետ ըլլալը չէ. Տերտուլիանոսի ըսածը անոնցմէ մնացած վարդապետութեան, անոնցմէ հիմնուած եկեղեցիներուն մէջ միօրինակ ասանդութեամբ քարոզուածն է, մէկ խօսքով առաքելական եկեղեցիներուն մէջ պահուած ասանդութիւնն է:

թիւնը եւ օրէնքը պահող եւ կուսակցութիւն ընողներուն դէմ կելլէ (հմմտ.Գաղ.Ե 2,4), եւ ասիկայ Եբրոնի հերետիկոսութիւնն է: Տիմոթէոսը հրահանգելով՝ ամուսնութիւնն արգելողները կը պախարակէ: Մարկիոն եւ անոր աշակերտը Ապեղես ասիկայ կարգիլեն: Նոյնպէս «յարութիւնը արդէն եղած է» (հմմտ.Բ Տիմ. Բ 17) ըսողները կը կշտամբէ, եւ վաղենտինեանները իրենց համար ասանկ կըսեն: Երբ անհամար ազգատոհմի վրայ կը խօսի նոյնհետայն Վաղենտինոսը միտքերնիս կուզայ¹: Ասոր ըսածին նայելով, չեմ գիտեր որ էոնը որուն անճոռնի մէկ անուն մը, կամ մանաւանդ շատ մը անուն կուտայ, իր շնորհքէն խելքն ու ճշմարտութիւնը կը ծնանի եղեր, եւ խելքն ու ճշմարտութիւնը բանն ու կեանքը կարտադրեն եղեր, ասոնք ալ՝ մարդն ու եկեղեցին: Ահա էոններուն առաջինը ութնեակները, որոնցմէ ուրիշ տասն էոն, անոնցմէ ալ ուրիշ տասն եւ երկու էոն կը ծնանին եղեր. ամէնն ալ անճոռնի անուններով, որպէս զի երեսուն համրանքը լեցուի: Առաքեալը տարերքը պաշտողները պարսուելով (հմմտ. Կողոս. Բ 8) Հերմոգինէսը կը ցուցնէ, որ յաւիտենական նիւթ մը երեւակայած է, եւ յաւիտենական Աստուծոյ հետ բաղդատութեան կը բերէ (42) եւ տարերքներուն մայր եւ աստուածուհի կընէ: Ուստի անոր պաշտօն մըն ալ մատուցանելը զարմանք չէ: Յովհաննէս Յայտնութեան մէջ կուռքերուն զոհուած միսէն ուտողներուն եւ պոռնկութեան պըրըշկողներուն կըսպառնայ (զլ.Բ) (43): Հիմայ ալ ուրիշ նիկողայեցիներ կան, որ կայենեան կըսուին: Եւ նամակներուն մէջ Յիսուսի Քրիստոսի մարմին առնելն ուրացողը, եւ անիկայ որդի Աստուծոյ չճանչցողը նեռն կանուանէ (Ա Յովհ.Դ 3): Հրեշտակներուն պաշտօն մատուցանող կախարդութիւնը տեսակ մը կռապաշտութիւն կըսեպէր Պետրոս, եւ Սիմոնը դատապարտելով այս ալ դատապարտեց² (44):

ԼԴ. Ահա, ինչպէս որ ինծի կերեւի, արդէն առաքեալներուն ժամանակը ճանչցուած տեսակ տեսակ սուտ վարդապետութիւնները, ինչպէս որ

¹ Վաղենտինոս 60-ի չափ աննիւթ և աստուածական զօրութիւն ունեցող իրարմէ ծնած էակներ կը հաւատար, որոց յունական բառով **էոնա** կըսէր, որ յաւիտեանք ըսել է. ասոնց որը որկէ ծնանելը գիտնալուն վրայ է սուրբ առաքելոյն **անչափ տոհմաթիւ** անուանածը. Ա Տիմ.Ա 1:

² Ըսել պէտք չէ, որ հրեշտակներուն իբրեւ Աստուծոյ սպասաւոր տրուած յարգութեանը վրայ չէ Տերտուլիանոսի խօսքը, այլ անոնց համար է, որ հրեշտակները իբրեւ մէկ մէկ ինքնազօր աստուած կարծելով անոնց անուններ ստեղծած են, և անոնցմով կախարդութիւն կընեն:

նոյն իսկ առաքելները մեզի գիտցուցին: Սակայն այսքան ծուռ եւ մուռ աղանդներուն մէջ մէկ հատ մըն ալ չկայ, որ տիեզերաց արարիչ Աստուծոյ դպչելու համարձակած ըլլայ: Ուրիշ աստուած մըն ալ կայ կարծելու յանդգնող մարդ ալ ելած չէր: Առաւելապէս Որդւոյն Աստուծոյ քան թէ Հօր Աստուծոյ վրայ էին երկբայութիւնները մինչեւ որ Մարկիոն Արարիչէն զատ ուրիշ աստուած մըն ալ երեւակայեց, որ է բարի սկիզբը: Մինչեւ որ Ապեղէս ըսաւ, որ արարիչ Աստուածը գերագոյն աստուծոյ մէկ հրեշտակն է հրեղէն գոյութեամբ, օրէնքին եւ հրեաներուն աստուածը: Մինչեւ որ Վաղենտինոս, խօսք հասկըցընելու համար ըսինք, իր էոնները սերմանեց, եւ անոնց մէկին պակասաւոր գոյութենէն ալ արարիչ աստուածը ծնցուց: Ասոնց եւ մինակ ասոնց յայտնուած են եղեր աստուածութեան խորհուրդները: Աստուծոյ ամբարտաւան հակառակորդը սատանան ասոնք այն աստիճան լուսաւորեր է, որ Փրկչին խօսքին դէմ այսպէս թունաւոր գիտութիւններու մէջ աշակերտները իրենց վարպետէն **իմաստուն է ըրէր**: Ուրեմն թող հերետիկոսները ընտրեն իրենց ծագմանը տալու ժամանակին. հոգ չէ, վասն զի երբէք ցուցընելիք չունին, թէ ճշմարտութենէ ծագած են: Նախ եւ առաջ, որ հերետիկոսութիւններն, որ առաքելները անոնց համար բան ըսած չեն, առաքելներուն ժամանակը չկային, չէ նէ դատապարտելու համար անոնք յիշելէն ետ չէին մնար: Իրենց ժամանակն եղածներն ալ իրօք դատապարտեցին: Կուգեն մեր ժամանակի հերետիկոսութիւնները հիմնապէս նոյնն ըլլան, եւ միայն կոկած եւ բարակցած ըլլան, առաքելներուն ժամանակէն դատապարտուած կը տեսնուին: Կուգեն հին աղանդներէն քանի մի վարդապետութիւն առած ըլլան, վարդապետութիւններուն հաղորդ ըլլալով դատապարտութիւններուն ալ հաղորդ կըլլան: Իսկ այն հերետիկոսութիւններուն գալով, որ արդեն դատապարտուածներուն հետ բնաւ բան չունին, մինակ իրենց նորութիւնը իրենց դատապարտութիւն է: Եւ հոս է նախագրութեան անյաղթելի փաստը: Առաքելները որովհետեւ անանկ բան մը չըսին ` սուտ են անշուշտ, եւ առաքելներուն գուշակած մոլորութիւններուն կարգն են:

ԼԵ. Այս փաստով մէկդի կը նետեմք եւ կը մերժեմք եւ կը խայտառակեմք ամէն հերետիկոսութիւնները թէ՛ առաքելներէն ետքը ըլլան, թէ՛ անոնց ժամանակն ալ ըլլան, երբ որ անոնց վարդապետութեանը հետ չեն համաձայնիր, եւ առաքելները անոնք ցուցուցած եւ դատապարտած են յանուանէ, կամ ուրիշ կերպով, թող իրենք ալ պատասխանեն, թէ մեր վարդապետութեանը դէմ նախագրութիւն ունին, թէ մեր վարդապետու-

թեան ճշմարտութիւնը կուրանան, թող ապացուցանեն, ինչպէս որ մենք իրենցինին համար ապացոյցներ տուինք: Թո սովրեցընեն մեզի, թէ ճշմարտութիւնը ու՞ր բընտուելու է, որովհետեւ իրենց քով չգտնուիլը հաստատութեամբ ստուգուած է: Մեր վարդապետութիւնը ամէնէն հին է, ուրեմն ճշմարիտն այն է. ճշմարտութիւնը ամէն տեղ առաջին է: Առաքեալները մեր վարդապետութիւնը չէ թէ միայն չեն դատապարտեր, այլ եւ կը հաստատեն ալ, վասն զի ամէն օտար վարդապետութիւն դատապարտելն ետքը ասիկայ չըդատապարտելով հաստատելուն բաւական վկայութիւն կուտամ, որովհետեւ իբրեւ յատուկ իրենց վարդապետութիւնը կը սեպեն:

ԼԶ. Կուզէ՞ք արդեօք մէկ գովելի հետազոտութիւն մը յագեցընել, որուն նպատակը հոգւոյ փրկութիւն է: Առաքելական եկեղեցիները պըտըտեցէք, որոց մէջ եւ տակաւին իրենց տեղը կը մնան առաքեալներուն աթոռները, եւ երբ հոն անոնց բնագիր **(45)** նամակներուն կարդացուիլը կըլսէք նոյն իսկ իրենք տեսածի եւ կենդանի բարբառնին լսածի պէս կըլլաք. Աքայիայի **(46)** մօտ էք՝ Կորնթոս ունիք, թէ որ Մակեդոնիայի մօտ էք՝ Փիլիպպէ եւ Թեսաղոնիկէ ունիք, Ասիա անցնիք նէ՝ Եփեսոս կայ, Իտալիայի սահմաններն էք նէ՝ Հռոմ ունիք, որուն հեղինակութեան դիմելու դիրութիւն ունիմք ամէնքս ալ¹: Երջանիկ եկեղեցի, որուն մէջ թափեցին առաքեալները իրենց վարդապետութիւնն ու արիւնը: Ուր Պետրոս իր Տէրօջը պէս խաչեցաւ, եւ Պօղոս Յովհաննէս Մկրտչին **(48)** պէս պսակեցաւ, եւ Յովհաննէս Աւետարանիչը եռացեալ ձեթին մեջէն ողջ առողջ ելլելով կըղզի մը արքտրեցաւ: Տեսնենք, թէ Հռոմ **(49)** ինչ սովրեցաւ, եւ ինչ կը սովրեցընէ, եւ ինչ բանով Ափրիկէի եկեղեցիներուն հետ մասնաւոր հաղորդակցութիւն ունի. Տիեզերաց արարիչ մեկ Աստուծոյ կը հաւատայ, Յիսուս Քրիստոս Որդին Աստուծոյ Մարիամ Կուսէն ծնած կը խոստովանի, մարմնոց յարութիւն կը դաւանի, օրէնքին եւ մարգարէներուն հետ մէկ տեղ աւետարաններն ու առաքեալներուն թուղթերն ալ կըն-

¹ Գաղղիական գրուցուածքը. **նու սոմգա բորթէ տը ըրքուրիը** այսպէս թարգմանեցինք, և ուրիշ իմաստ մը տալն ալ դժուար է: Լատիներէն բնագիրը քովերնիս չունիմք, որ տեսնէինք, թէ ուրիշ միտք մըն ալ կըրնա՞յ մի տալ Տերտուղիանոսի խօսքը **(47)**: Առ այժմ ըսածէն սա կերևի, որ ափրիկեցիներուն, որոնցմէ էր Տերտուղիանոս, Աքայիա կամ Մակեդոնիա կամ Ասիա երթալէն դիրին է Հռոմ երթալը: Վարի խօսքը մեզի կասկած կուտայ, թէ Տերտուղիանոս ուրիշ բան մը ըսել կուզէ:

դունի. ահա ասոնք են իրեն հաւատք սովորած աբիւրները: Իր զաւակները ջրէն կը ծնուցանէ, Հոգւով Սրբով կը զգեստաւորէ, գոհութեան խորհրդով կը կերակրէ¹, մարտիրոսութեան կը յորդորէ, եւ այս վարդապետութիւնը չըդաւանողը կը հերքէ ով կըլլայ նէ ըլլայ: Այս վարդապետութիւնն է, որ չըսեմ, թէ ապագայ հերետիկոսութիւնները ժամանակին մեզի գուշակեց, այլ թէ հերետիկոսութիւնները անկէ ելան: Յիրաւի անոր դէմ գլուխ վերցընելուն ետքը անորը չեն: Քաղցր եւ կարեւոր ծիթապտոյոյ եւ ակտիւ թոյսեր կուտրէն խաբեբայ եւ անպտուղ բոյսեր կելլեն, վայրի ճիթենիներ եւ ժանտաթգենիներ: Նոյնպէս հերետիկոսութիւնները մեր գետնին վրա բուսած ալ են նէ՝ բացարձակապէս մեզնէ օտար են: Անոնց քով ճշմարտութեան սերմը աւրուած է, եւ սուտը անոնք վայրի բուսոյ պէս ըրած է:

Լէ. Թէ որ ստոյգ է, որ Աստուծմէ Յիսուսի Քրիստոսի, եւ Յիսուս Քրիստոսէն առաքելներուն, եւ անոնցմէ եկեղեցիին տրուած կանոնին կրօնասիրութեամբ հետեւողներուն քով է ճշմարտութիւնը, ուրեմն իրաւունք ունիմք պնդելու, թէ հերետիկոսները Սուրբ Գրոց վրայ հակաճառելու ընդունուելու չեն, որովհետեւ մենք առանց Սուրբ Գրոց կը ցուցնենք, որ անոնք սուրբ Գիրքէն բացարձակապէս օտար են: Վասն զի քանի որ հերետիկոս են, եւ իբրեւ հերետիկոս իրենց առանձին հեղինակութիւնովն ընտրածնին Յիսուս Քրիստոսէն առած չեն, քրիստոնեայ չեն կըրնար ըլլալ, եւ քրիստոնեայ չըլլալուն համար քրիստոնեաներուն Սուրբ Գրքին վրայ իրաւունք չունին: Եկեղեցին անոնց կըրնայ ըսել. Ո՞վ էք դուք, ո՞ր ժամանակ է ի վեր, եւ որկէ՞ց եկաք, եւ իմիններէս չըլլալով իմ տանս մէջ ի՞նչ բան ունիք: Մարկիոն, ի՞նչ իրավունքով անտառըս կը կտրես, Վահէնտինոս, ջուրի ճամբաներս դարձնելու ո՞վ հրաման ըրաւ քեզի: Ապեղէս, ո՞վ իշխանութիւն տուաւ քեզի սահմաններս տեղէն խախտելու: Հոս ուզածներնուդ պէս վարուցան ընելու ու ապրելու ինչպէ՞ս կը համարձակիք: Այս իմ է, երկար ատենէ ի վեր ես եմ ասոր տէրը, եւ տիրելու մէջ առաջինն եմ ես, հին տէրերէն սերուած եմ, եւ իմ սերունդս վաւերական յետկարներով (սէնէտ, հիւճճէթ) [49ա] կը հաստատեմ, առաքելներուն

¹ Յայտնի է, որ գոհութեան խորհուրդ ըստածը Տեառն մերոյ կենարար մարմինն ու արիւնն է, և ասանկ ըսուելուն պատճառն այն է, որ Տեառն մերոյ նման, որ այս սուրբ խորհուրդը սահմանած ատենը առաքելներուն պատուիրեց, որ իր ըրածին նման ընեն, անոնց յաջորդ քահանայներն ալ գոհութեան աղօթքով կըսկըսին և գոհութեան աղօթքով կը վերջացնեն:

ժառանգն եմ եւ անոնց կտակին պայմաններուն եւ ասանդապահութեան պարտաւորութիւններնուն եւ ըրած երդումներուս համեմատ անիկայ կը վայելեմ **(50)**: Իսկ ձեզ մերժած եւ ժառանգութենէ զրկած են իբրեւ օտար եւ թշնամի: Բայց հերետիկոսները ինչու՞ համար առաքեալներէն օտար եւ անոնց թշնամի են: Անոր համար, որ անոնց ամէն մէկին իր քմացը համեմատ հնարած կամ ընդունած վարդապետութիւնը առաքեալներուն վարդապետութեանը ուղղակի հակառակ է:

ԼԸ. Բայց ուր որ ասանկ հակառակութիւն մը կը տեսնուի, հարկաւ Սուրբ Գիրքը արուած պիտի գտնուի: Ուսմունքը փոխել մտքերնին դնողները անոր աղբիւրներն ալ փոխելու հարկ մը իմացած կըլլան, եւ հիմ դնելու բան մը չունեցած ինչպէ՞ս նոր վարդապետութիւն մը մէջ կը մտնէ: Բայց որովհետեւ վարդապետութեան արուելը կը ցուցնէ, որ անկէջ առաջ վարդապետութիւնը պարունակող գրքերն արուած ըլլան, մենք այս գիրքերս իրենց կատարելութեամբը չպահած չենք կրնար վարդապետութիւնը մաքուր եւ ամբողջ պահել: Ուրեմն մեր գիրքերուն մէջ մեզի հակառակ բան մը կա՞յ մի: Եւ մենք անկէջ ազատուելու համար եւ անոնց կործանած դրութիւն մը հաստատելու համար անոնք փոխելու եւ մէջէն բան պակսեցընելու կամ աւելցընելու կարօտութիւն ունիմք մի. ինչ որ մենք եմք, Սուրբ Գիրքերն նոյնն են, եւ սկիզբէն ի վեր այնպէս են. մենք անոնցմով քրիստոնեայ եմք մեզի հակառակ բան մը ելլելէն, եւ մենք անոնք փոխելու կարող ըլլալէն առաջ: Ամէն փոփոխութեան սկիզբը ատելութիւն եւ նախանձ մըն է, որ հարկաւ փոխուած բանէն ետքը եւ անկէջ օտար են: Ուստի խելացի մարդ մը չկրնար համոզուիլ, որ մենք, որ Սուրբ Գիրքերուն հետ ծնած եմք, մենք անոնք արած ըլլանք, եւ չէ թէ մեր թշնամիները, որ նոյն Գիրքերէն ետքը երեւան ելած են: Եւ յիրաւի մեկը խօսքը արեց, մէկ ուրիշը միտքը: Եւ թէպէտ Վաղենտինոս Հին Կտակարանը ամբողջ ընդունիլ կը ցուցնէ, հիմնապէս Մարկիոնէն քիչ ճշմարտութեան թշնամի չէ, այլ անկէջ աւելի հնարագէտ է: Մարկիոն ձեռքը գրչի տեղ դանակ առած իր դրութեանը յարգ վաստըկցընելու համար Սուրբ Գիրքը կտոր կտոր կընէ **(51)**, Վաղենտինոս անոնք խնայել կը ցուցնէ, որպէս թէ չէ թէ այնքան անոնք իր մոլորութեանը համաձայնեցընել, այլ իր մոլորութիւնը անոնց յարմարցընել ուզելու պէս է: Բայց սակայն Մարկիոնէն աւելի խարդախած է ամէն բաներուն ուժը եւ բնական նշանակութիւնը վերցընելով եւ անոնց տեղը բըռնաբարեալ մտքեր տալով եւ աներեւոյթ

եւ մտացածին այնքան էականեր երեւակայելով¹:

ԼԹ. Արուած ոգիներ են (հմմտ. Եփես. 2 12), որոնց հետ պիտի վիճաբանիմք, եւ անոր համար պէտք ալ է, որ անոնք ճանչնամք: Ընտրելոց եւ անարգելոց մէջ ընտրութիւն ընելը հաւատքի համար հարկաւոր է: Ասոր համար իրենց հերետիկոսութեան շէնքը մտածելու եւ կառուցանելու այնքան հանճար եւ դիրութիւն ունին: Բայց հոս ալ զարմանալու արժանի արտաքոյ կարգի բան մը չկայ: Վասն զի ասոնք մեր Սուրբ Գիրքերը ինչպէս իրենց կը ծառայեցընեն նէ արտաքին գիրքերն² ալ նոյն կերպով ծառայեցընող կայ: Չէ մի որ Վիրգիլիոսի առասպելներուն ենթակայները ոտանաւորին եւ ոտանաւորները ենթակային յարմարցընելու համար ուրիշ առասպելներ ելած են: Ոսիդիոս Գետասս ի **Մետեաս** ըստած ողբերգակ բանաստեղծութիւնն ամբողջապէս Վիրգիլիոսէն առած չէ՞ մի (52): Ես մէկ ազգական մը ունիմ, որ նոյն բանաստեղծին գրքին մէջէն Կեբէսի «Պատկերին» բացատրութիւն բընտրուելը իրեն զբօսանք ըրած էր³: Հոմերոսի **Հարիւրեակներն** ալ ուրիշ բան չեն, բայց եթէ նոյն բանաստեղծին գիրքերէն այս դիէն այն դիէն ժողովուած եւ մէկ տեղ իրարու քով բերելով ձեւացած գիրք մը (54): Աստուածային գիրքերը ամէն տեսակ բաներու համար ասոնցմէ շատ ընդարձակ ասպարեզ մըն են: Ուստի չեմ տարակուսիր ըսելու, որ Աստուծոյ յատուկ ներողութեամբն է, որ ասոնք անանկ շարադրուած են, որ ամէն հերետիկոս կըրնայ անոր մէջ ամէն մոլորութիւններու նիւթ գտնել: Անոր մէջ կը կարդամք, թէ «հարկ է, որ հերետիկոսութիւններ ըլլան», եւ առանց Սուրբ Գրոց հերետիկոսութիւն չկրնար ըլլալ⁴:

¹ Բառերուն բնական նշանակութիւնը փոխելու և բռնական նշանակութիւններ տալու կողմէ Վալենտինոսի համար ըսածը բողոքականներուն ալ կը յարմարի, որ Տեառն մերոյ «Այս է մարմին իմ, այս է արիւն իմ, հացն, զոր ես տաց, մարմին իմ է» ըսածներուն մէջի բային բնական նշանակութիւնը կը վերցընեն, իրենց աղանդին համեմատելու համար բռնական նշանակութիւն կուտան, **կընշանակէ** ըսել է կըսեն:

² **տպ.** կիրքերն:

³ **Կեփես** (տպ. այսպէս) ըսածը Բեովտիացի Թեբէ քաղաքէն փիլիսոփայ մըն էր, և կըսեն թէ **Պատկեր մարդկային կենաց** գիրքը անոր շինածն է (53). Տերտուլիանոսի ազգականը Վիրգիլիոսի ոտանաւորներուն մէջ այս գրքիս մեկնութիւն կը փնտրուէր զբօսելոյ համար:

⁴ Այսինքն՝ հերետիկոսութիւնը հաւատքի դէմ ըլլալով և հաւատոց գիրքն ալ Սուրբ Գիրքը ըլլալով, հաւատք չըլլայ նէ՝ հերետիկոսութիւն ալ չըլլար անոր դէմ, անոր համար

Խ. Թէ որ մէկը հարցընէ, թէ հերետիկոսներուն գլխաւորները ազդումը որկէ՞ց կառնեն, կը պատասխանեմ, թէ՛ սատանայէն, որուն գործն է ճշմարտութիւնը մարդոցմէ ծածկել, եւ սուտ աստուածներուն խորհուրդներուն մէջ քրիստոնէական կրօնքին սրբազան արարողութիւններուն նմանութիւնը կեղծելու կը ջանայ: Ասոր համար իրեն երկրպագողները ջուրը կը խօթէ, եւ կը հաւատցընէ, որ ասանկ լուացուելով մեղքերնուն կը գտնեն (**55**): Միհրին պաշտօնեաները խորհրդագագաց ընէ նէ՛ ճակատնին կը դրոշմէ (**56**), հացի նուէրք կը հռչակէ, յարութեան մէկ պատկեր մը կը ներկայացընէ, պսակն ու սուրը մէկէն առաջ կըբերէ (**57**), մեծ քրմապետին երկրորդ անգամ ամուսնանալը կարգիլէ (**58**): Կոյսեր ալ ունի՞ (**59**): Ասկէց զատ թէ որ Նումայի (**60**) սահմանադրած աւելորդապաշտութիւնները քննեմք, քուրմերուն պաշտօնեաները, զարդերը, արտօնութիւննին, արարողութիւնները, անօթները, եւ ընդհանրապէս ինչ որ զոհերու համար պէտք է, եւ ինչ որ քաւութիւններու եւ ուխտերու կը վերաբերի, ամենեւին երկբայութիւն չը մնար ըսելու, թէ սատանայն մովսիսական օրինաց արարողութիւնները նորոգել ուզեր է: Արդ, մեր խորհուրդները հռչակած ատեննիս ի գործ դրուած ամէն բաները կուրքերուն պաշտաման յարմարցընել ուզողը մեր սուրբ գրքերն ալ մերինին դէմ ամբարիշտ վարդապետութիւն մը հաստատելու գործածելէն ետ չէ կեցած, եւ ասոր համար միտքն ալ, բառերն ալ, օրինակներն ալ արած է: Որեմն ամէն աղանդապետներուն թելադիրը սատանայն ըլլալը ստոյգ է, եւ հերետիկոսութիւնն ալ հիմապէս կռապաշտութենէ տարբեր չէ, որովհետեւ երկու-

Սուրբ Գիրք չըլլայ նէ՛ հերետիկոսութիւն ալ չըլլար, վասն զի այն բանը, որ չէ և չկայ՝ իրեն հակառակ ալ չունենար. հակառակութիւնը եղած մէկ բանի մը կըլլայ:

- ¹ Կռապաշտները քանի մը գաղտնի վարդապետութիւններ ունէին, որ առ հասարակ ամէն մարդու գիտնալը անպատեհ սեպելով քանի մի ընտիր և խորհրդապահ մարդոց ուրիշի չճանուցանելուն երդում ընել տալէն ետքը գլովսը եղով կօծէին. ասոր համար իրենց գաղտնի վարդապետութիւնը ուրիշի սովրեցնելը **խորհրդագագաց առնել եւ իւրազլխել** կըսուի:
- ² Այս երկու բանիս կողմէն սատանայն հիմայ առաջին խելքովը չէ մնացած. քրիստոնէութեան հին ատենը քրիստոնէաներուն նմանելու համար ասանկ բաներ կընէ եղեր, ետքի ատենները ուրիշ աղանդաւորներու սովրեցուց, որ «կուսութիւնը աղէկ բան մը չէ» ըսեն, և կրօնից պաշտօնեաները քանի մի անգամ, որ ուզեն կարգուելու հրաման ունենան: Բնութիւնը յաղթահարելը աստուածային շնոհօք կըլլայ, որ սատանային բանը չէ, անոր համար սատանայն իր հին վարդապետութիւնը փոխելու ըստիպուած է:

քին հեղինակը մէկ է, որ ասոնց երկուքն ալ մի եւ նոյն գաղափարի վրայ ձեւացուցած է: Ամէն հերետիկոսութիւններ արարչին հակառակ աստուած մը չենթադրեն ալ նէ, գոնէ Արարիչը այնպէս կը ձեւացընեն ինչպէս որ չէ իրօք: Արդ, այն ամէն ստութիւն եւ պատրանք, որուն առարկայն է Աստուած, տեսակ մը կոապաշտութիւն է:

Իսկ. Պէտք չէ հերետիկոսներուն վարմունքը ստորագրելէն զանց ընել, թէ ինչպէս անշահ եւ երկրաւոր եւ մարդկային եւ թեթեւ եւ առանց հեղինակութեան եւ առանց բարեկարգ կանոնի ճիշտ իրենց հաւատքին նման են: Չգիտցուի թէ որը երախայ¹ եւ որը 'հաւատացեալ (61). Խառն ի խումն կը մտնեն, կը լսեն, կաղօթեն, հեթանոսներու հետ ալ ' թէ որ պատահի: Ամենեւին խիղճ չեն ըներ սուրբ բաները շուններուն տալը, եւ մարգարիտնին խոզերուն առաջ ձգելը (սուտ մարգարիտ են ասոնք, անշուշտ): Բարեկարգ կանոններուն տակն ի վրայ ըլլալը պարզութիւն եւ շիտակութիւն կանուանեն, իսկ մեր կանոնապահութեանը "կեղծաւորութիւն եւ ի ցոյցս մարդկան է», կըսեն: Անխտիր ամէն մարդու խաղաղութիւն (արծակում) կուտան: Հաւատքնին իրարու հակառակ է, բայց ամէն բան մէկ է առաջնին, միայն թէ ճշմարտութեան դէմ յաղթանակ² կանգնեն միաբանելով (62): Ամէնն ալ ամբարտաւանութեամբ փքացած են, ամէնն ալ գիտուն ըլլալ կը պարծին, երեխանին կրթութիւն առաջ կատարեալ են³: Հապա կնիկնին ինչ բանէ ետ կը մնան. կը յանդգնին վարդապետելու, վիճաբանելու, երդմնեցուցութիւն ընելու, բժշկութիւններ խոստանալու եւ գուցէ մկրտելու ալ: Կարգ տալերնին դիպուածով եւ ըստ հաճոյից է, եւ հետեւանք մը չունի: Երբեմն նոր մկրտուածները (եկեղեցական պաշտօնի) կը բարձրացընեն, երբեմն աշխարհային ըզբաղմունքներու պըրըշկածները, երբեմն ուրացողներն ալ, որպէս զի ճշմարտութեան միջոցով չկրցած բըռնածնին փառասիրութեամբ իրենց կողմը քաշեն: Ապստամբներուն բանակին մէջ եղածին պէս շուտով բարձր աստիճանի

¹ **տպ.** երեխայ(այսպէս և այլուր):

² **թերևս**՝ յաղթական:

³ Երեխայ (երախայ- Հ.Ք.) ըսածը չմկրտուած անձերն են թէ՛ մեծ ըլլան տարուք, թէ՛ պզտիկ: Առաջ ասոնք հաւատքի մէջ վարժուելու համար վարժապետ կը տրուէր, և հաւատքը սովորելէն ետքը կը մըկրտուէին: Հերետիկոսներուն մէջ տակաւին երախաներու կարգէն չելած չմկրտուած մարդոց հաւատքի հակաճառութիւն ընելը կճաղդէ Տերտուղիանոս այս խօսքով:

հասնիլ չըլլար ուրիշ տեղ, իսկ հոն բոլոր արժանատրությունը ապստամբ ըլլալուն վրայ է: Ասոր համար այսօր մէկը իրենց եպիսկոպոս է, վաղը՝ մէկ ուրիշը, մէկը, որ այսօր սարկաւագ է, վաղը գրակարդաց կըլլայ, քահանայն կըդառնայ աշխարհական կըլլայ, վասն զի քահանայական պաշտօնը աշխարհականներու կուտան:

ԻԲ. Հապա անոնց քարոզներուն համար ինչ պիտի կրնամ ըսել. մտքերնին հեթանոսները դարձընել չէ, մերինները գլխէ հանել է: Ինկաճները կանգնեցնելուն տեղը կանգնածները ձգելը իրենց պարծանք կը համարին, եւ ես ասոր չեմ զարմանար, վասն զի իրեք ալ ճշմարտութեան ակերակներու վրայ միայն կրնան բարձրանալ. ասոր համար է, որ իրենց եկեղեցի կանգնելու համար մերինը փրցընելու կաշխատին: Մովսէսի օրենքը եւ մարգարէները եւ արարիչ Աստուածը վերցուր՝ բերաննին կը գոցես, շինելու վերաբերեալ բան չը գիտեն, բոլոր խելքերնին կործանելու է, շողքորդ եւ խոնարհ եւ խօսքի պառկող ըլլալուն ալ նպատակը այս է: Ասկէց զատ իրենց առաջնորդները յարգել ալ չեն գիտէր, եւ մէջերնին հերձուած չըլլալուն պատճառը այս է: Յայտնի բան մը չկայ, բայց անոնց նոյն իսկ միութիւնը հերձուած է: Անդադր կը փոխուին, իրենց կանոնէն կը խտորին: Ամէն մէկը իր սովորած վարդապետութիւնը իր հաճոյիցը կը դարձընէ, ինչպէս որ իրեն ովրեցուցանողն ալ նոյնը իր հաճոյիցը համեմատ գտած էր: Հերետիկոսութիւնը իր յառաջադիմութեանը մէջ իր բնութիւնն ու ծագումը չը ստեր: Վաղենտինոս եւ Մարկիոն այն հաւատոյ մէջ ուզած փոփոխութիւննին ընելու ինչ իրաւոնք ունէին նէ Վաղենտինեաններն ու Մարկիոնեաններն ալ նոյն իրաւունքը ունին: Ամէն հերետիկոսութիւն թէ որ ըստ հիման քննելու ըլլանք՝ շատ կետերու մէջ իրենց հեղինակներուն մտքէն հեռացած են: Հերետիկոսներուն շատը եկեղեցի ալ չունին, թափառական եւ բարբարական են, ո՛չ մայր ունին, ո՛չ հաւատք, ո՛չ կրակ եւ ո՛չ տեղ:

ԻԳ. Համբանին անով ալ կորսնցուցած են, որ մոգերու եւ շաղակրատներու եւ աստղահմայներու եւ փիլիսոփաներու հետ յարաբերութիւն ունին, որոց ամէնն ալ անսանձ հետաքրքրութեան տէր մարդիկ են: «Իսնդրեցէք եւ գտջիք» խօսքը ամենեւին չեն մոռնար: Բարքերնին կը ցուցընէ իրենց հաւատքը ինչ ըլլալը: Կըսեն, որ Աստուծմէ վախնալ պէտք չէ, եւ կատարեալ անառակութեամբ կանցընեն կեանքերնին: Բայց Աստուծմէ վախնալ ուր տեղ չկա, եթէ ոչ հոն, ուր որ Աստուած չկայ: Եւ Աստուած չկեցած տեղը ճշմարտութիւն ալ չկենար, եւ ճշմարտութիւն կըլլայ

նէ՛ հարկ է, որ անանկ աղանդներ տեսնուին: Իսկ ուր որ Աստուած կայ, Աստուծոյ վախն ալ, որ իմաստութեան սկիզբն է, հոն է: Աստուծոյ վախն եղած տեղը կը գտնուին համեստ ծանրութիւն, խղճմտանքաւոր ճշդութիւն, արթուն փոյթ, լուսաւոր ընտրութիւն, խորհրդածեալ հաղորդակցութիւն, արժանաւոր բարձրութիւն, կրօնական հնազանդութիւն, հաւատարիմ ծառայութիւն հասարակութեան մէջ, համեստութիւն, մէկ միացեալ եկեղեցի, եւ ամէն տեղ Աստուած:

ԽԴ. Այս հաստատուն եւ առաքինի բարեկարգութիւնը մեր հաւատքին ճշմարտութեան վերջին ապացոյցն է: Անխախտ կը յարի այս հաւատքին ով որ մտածէ հանդերձեալ դատաստանը, ուր ամէն մարդ Յիսուսի Քրիստոսի ատեանին առաջը պիտի ներկայանան, ամէն բանի եւ մասնաւորապէս մեր հաւատքին հաշիվը տալու համար: Այն ատենը ի՞նչ պիտի պատասխանէք դուք, որ Յիսուսի Քրիստոսի ձեզի հաւատացած կոյս հաւատքը հերետիկոսութեան շնական հղորդակցութեամբը պղծեցիք: Պիտի ըսէք արդեօք ձեզ արդարացընելու համար, որ ինչ ինքը եւ ոչ առաքեալները չըծանուցին ձեզի այս վերջին ժամանակներու ծուռ վարդապետութիւնները, եւ ձեզի չհրամայեցին անոնցմէ փախչիլ ու գարշիլ: Անկեղծութեամբ ճանչցէք, որ բոլոր յանցանքը՝ ձեր վրայ պիտի առնէք, եւ այնքան ժամանակ առաջ ասոնք գուշակողներուն համար ըսելիք չունիք **(63)**: Բայց հերետիկոսութեան վարդապետներուն հեղինակութիւնը բարձրացնելու պատճառանք պակաս չէ ձեզի: Պիտի ըսէք՝ անոնք իրենց առաքելութեան պայծառ ապացոյցներ տուին, հիւանդներ բժշկեցին, մեռելներ յարուցին, ըլլալիքներ գուշակեցին: Անանկ որ ճշմարիտ առաքեալ ըլլալնուն երկբայութեան տեղի չէր մնար: Որպէս թէ գրուած չըլլար, թէ՛ շատ մոլորեցուցիչներ պիտի գան, եւ հրաշքներ պիտի գործեն սուտ եւ վտանգաւոր վարդապետութիւն մը ապացուցանելու համար²: Գուցէ դուք շնորհք գտնէք, եւ անոնք, որ Տեառն մերոյ եւ առաքեալներուն խոստմունքները յիշեցին եւ մինչեւ վերջը ուղղափառ հաւատոյ վրայ հաստատուն կեցան, իրենց փրկութիւնը վտանգի մէջ ձգեն³: Գուցէ Տէրն մեր ըսէ

¹ **տպ.** յանձանքը:

² Ասանկներուն ըրածը յայտնի է, որ հրաշք չեն, խաբէութիւն են, եւ խաբէութիւն ըլլալին ժամանակը կը յայտնէ: Հրաշքը տեւական կըլլայ, խաբէութիւնը կարճ կը քլայլէ. միտք ունիմք ետքերը ճշմարիտ և սուտ հրաշքներուն վրայ յատուկ խօսելու:

³ Այս խօսքիս հեգնելու կերպով գրուցուած ըլլալը նոյն իսկ խօսքին կերպէն կիմացուի:

անոնց՝ յիրաւի եւ իմացուցի, որ ստութեան վարդապետներ պիտի գան իմ եւ մարգարէներու եւ առաքեալներու անունովը, աշակերտներու պատուիրեցի, որ նոյն գուշակութիւնները ձեզի կրկնեն, իմ ատարանս ու հաւատքին հանգանակը առաքեալներու հաւատացի: Բայց որովհետեւ դուք հաւատալ չուզեցիք, ինծի ալ ետքը հաճոյ երեւցաւ անոր մէջ փոփոխութիւններ ընել: Մարմնոց յարութիւն խոստացայ, բայց վախցայ, գուցէ խօսքիս վրայ չկրնամ կենալ: Կուսէ մը ծնած ըլլալս ցուցուցի, բայց ետքը անանկ ծնանելս ինծի ամօթ եկաւ: Ըսի, որ աշխարհի արարիչը իմ Հայրս է, բայց անկէց աղէկ Հայր մը զիս իրեն որդէգիր ըրաւ: Ձեզի պատուիրեցի, որ հերետիկոսներուն ականջ չդնէք, բայց եւ սխալած էի: Ահա ասանկ անճոռնի բաներ կըլլելու կըստիպուին կանոնէ խոտորողները, որ հաւատքը կորսընցընելու վտանգէն չեն զգուշանար **(64)**: Ամէն հերետիկոսութիւններու դէմ ընդհանրապէս մաքառելու զէնքեր տուի: Ասոնց դէմ ստոյգ եւ հիմնաւոր եւ անյաղթ նախագրութիւններ դրինք, որով անոնք բնաւ մէկ ատեն մը Սուրբ Գրոց վրայ վիճաբանելու չեն ընդունուիր: Ետքը Աստուծոյ շնորհելովը քանի մի հերետիկոսներու ալ մասնաւոր պատասխաններ կուտամք¹: Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի խաղաղութիւնն ու շնորհքը ճշմարիտ կրօնից հաւատով ասիկայ կարդացողներուն հետ ըլլայ:

¹ Հոս Տերտուլիանոս մէկ ուրիշ գիրք մը գրել կը խոստանայ: Չեմք կրնար ըսել, թէ Մարկիոնի եւ հրէից եւ Վաղենտինեանց և Պրաքսէասայ և Հերմոգինէսի դէմ գրածներուն բովանդակութիւնն է այս խոստացածը, վասն զի ասոնք ամէնն ալ Նախագրութեանց գրքէն առաջ գրեց **(65)**: Ուստի մատենագետները ընդհանրապէս կըսեն, որ այս խոստմունքը կամ կատարած չէ, կամ գրածը կորսուած է, վասն զի Նախագրութեանց վերջը գրուած աղանդաւորաց ցանկը Տերտուլիանոսի հարազատ գործը չըլլալը ճանչցուած է **(66)**: Ասկէց տասը տարի մը առաջ Այնօրօզի վանքերուն մէկին մէջ հին աղանդաւորաց դէմ գրուած յունարէն ձեռագիր մը գտնուեցաւ **Ֆիլոզօֆումէնա** խորագրով, որ առջի բերանը Որոզինեսի կարծուեցաւ: Պունսեն Բրուսիացին սրբոյն Հիպոլիտոսի կարծեց, ուրիշ մը Գայիոս երեցին կարծեց, բայց գաղ[ղ]իացի քննաբան մը այն գրքին ոճը և կրօնական վարդապետութիւնները աղէկ մը քննելով և Տերտուլիանոսի ուրիշ գրուածներուն հետ ներքին յարաբերութիւններ գտնելով ըսաւ, թէ այն **Ֆիլոզօֆումէնա** գիրքը Տերտուլիանոս շարադրած է, և Նախագրութեանց գրքին վերջը խոստացածը այն է **(67)**, եւ թէպէտ Տերտուլիանոս լատին մատենագիր մըն էր, բայց յունարէն գրքեր ալ շարագրելուն ինքը կը վկայէ, երբ հերետիկոսներուն մկրտութեանը վրայ խօսելով կըսէ. «Երկար խօսեցանք մեր այս բանիս վրայ յունարէն գրած գրքերնու մէջ» (Յաղագս մկրտութեան, գլ. ԺԵ):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(33) Մարկիոնի Պոնտոսից (գտնվում է Փոքր Ասիայի հյուսիս արևելքում) լինելու վերաբերյալ տեղեկություններ են հաղորդում Հուստինոս Վկան (Apol. 26;58) և Իրինեոսը (Adv.haeres.IV 6): Նրա նավավար լինելու մասին վկայում է նաև Եվսեբիոս Կեսարացին (Պատմութ. Ե 13, 3):

(34) Վաղենտինոսը և Մարկիոնը ապրում էին Անտոնինոս Պիոս (138-161) և հավանաբար Մարկոս Ավրելիոս (161-180) կայսրերի օրոք:

(35) տե՛ս Adv.Mark.IV 4:

(36) Մարկիոնը արգելում էր ամուսնությունը:

(37) Նիգիտիոսը հավանաբար գնոստիկ էր. նրա անունը հիշատակված է միայն այստեղ: Հերմոգենեսին Տերտուլիանոսը նվիրել է մի մասնավոր աշխատություն:

(38) «յարութին առաւ» բառերին հետևող լատին բնագիրը (Sic enim apostolus descripsit, solet facere...= «Քանզի ինչպես նկարագրում է առաքյալը, նա սովորություն ուներ այդպես վարվել») վնասված է, որի հետևանքով էլ, թերևս ֆրանսերեն թարգմանության մեջ այն զանց է առնված:

(39) «Առաքելական եկեղեցիները» հիմնադրվել են առաքյալների կողմից՝ Կորնթոսում, Փիլիպպեոսում, Թեսաղոնիկեոսում, Եփեսոսում, Հռոմում (տես աստ գլ. Լ2): Եվսեբիոս Կեսարացին սրանց ավելացնում է նաև Հակոբոս առաքյալի Աթոռը Երուսաղեմում (Պատմութ.է 10):

(40) «վարդապետական ազգակցութեամբ»-ը համարժեքն է լատին. pro consanguinitate doctrinae արտահայտության:

(41) Սաղուկեցիները փարիսեցիների նման կրոնաքաղաքական ազդեցիկ մի խմբավորում էին Հրեաստանում Ն.Ք.Ա դ.: Ներկայացնում էին քրմական վերին խավը: Համարում էին, թե նրանք մերժում էին մեռելների հարությունը և Դատաստանը (տե՛ս Մտթ.ԻԲ 23, Գործք ԻԳ 8, Տերտուղ. De resurrectione carnis.2,36 և այլն):

(42) տե՛ս Adv. Germog.2-3, 6:

(43) Իսուքն, անկասկած, «Կայենյան հերձվածի» (կայենականների) մասին է: Գնոստիկյան այս հերձվածը տարածված էր Բ դարի կեսերին, երբ նա բաժանվեց օֆիտներից: Համաձայն ս.Իրինեոսի (Adv.haeres.I 31; 2-3), նրա հետևորդները երկրպագում էին Կայենին, որ նրանց կարծիքով օժտված էր գերբնական, ըստ որում չար զորությամբ: Նրանք մերժում է-

ին մկրտությունը: «Նիկողայեցիները» հիմնադիր էր համարվում Նիկողայոս Անտիոքացին, որ սարկավագ էր կարգվել առաքյալների կողմից (Գործք 2 5): «Նիկողայեցիները» խստորեն մեղադրվում էին Հովհաննու «Յայտնութեան» գրքում (Բ 6, ԺԴ 20)՝ անառակությունն ու զոհերի միս ուտելը արդարացնելու պատճառով (հմմտ. Adv. Marc. I 29, Կղեմես Ալեքս. Strom. II, 20, 118; III 4, 25): Ի դեպ, Եվսեբիոս Կեսարացին (Պատմութ. Գ 29,2) և ուրիշներ անկարելի են համարում, որ առաքյալների հաջորդը աղանդապետ լիներ, և հակված էին արդարացնել նրան:

(44) տե՛ս ծնթ. 21

(45) «Բնագիր» (authenticate) ասելով ոչ այնքան նկատի ունի հույն հեղինակների ինքնագրերը, որքան այն բնագրերը, որոնք ազատ են հերձվածողական աղավաղումներից (հմմտ. De monogamia. 11):

(46) Աքայան Պելոպոնեսի հյուսիսում գտնվող մի շրջան էր: Հռոմեական կայսրության օրոք այն գավառ էր՝ Կորնթոս կենտրոնով:

(47) Դրա փոխարեն լատին. ունի հետևյալ ընթերցումը. «ապա Հռոմը, որից է բխում հեղինակությունը նաև մեզ համար»:

(48) **Լատին.** չիք «Մկրտչին»: Ըստ ավանդության, Պետրոսը խաչվել է գլխիվայր Հռոմում, Պողոսը գլխատվել է այնտեղ: Նրանց նահատակությունը թվագրում են 65 թ., Ներոնի՝ քրիստոնյաների դեմ հարուցած հալածանքների ժամանակ: Բ դարում կյանքի կոչված այս ավանդությունը Եվսեբիոսի կողմից մատուցվում է իբրև վաղուց հայտնի պատմություն (Պատմութ. Բ 25): Հովհաննես առաքյալի՝ Պատմոս կղզի քարտվելուց առաջ եռացող ձեթի մեջ սուզվելու վերաբերյալ տարբերակը, ինչպես երևում է, հորինված է Տերտուլիանոսի կողմից:

(49) **լատին.** նա **փխ.** Հռոմ:

(49ա) **թուրք.** «հիւճեյրեթ- տարետոր ժամանակ», «սէնէտ» - 1/ նեցուկ, ձող, հաստատութիւն, 2/ պատշաճութիւն, հայեցումն առ..., 3/ հաստատեալ, յեցեալ, 4/ ցոյցք, պատօառք, 5/ մուրհակ, 6/ գործ, արուեստ, ճարտարութիւն, գործք ճարտարութեան. տե՛ս «Համառօտ բառարան ի տաճկականէ ի հայ ի պէտս դպրոցաց՝ յօրինեալ ի հ. Յակովբոս վ. Պօզաճեան», Վեննա, 1841, էջ 466, 807, 823:

(50) տե՛ս Ա Տիմ. Ե 21, 2 13, Բ Տիմ. Բ 14, Դ 1-4:

(51) Մարկիոնը Նոր Կտակարանի կազմից հանում էր Ղուկասու Ավետարանի, Գործքի, Հայտնության և Պողոս առաքյալի թղթերի մի մասը, իսկ Հին Կտակարանը չէր ընդունում ամբողջապես:

(52) Ոսիդետո Գետասը անձանոթ հեղինակ է: Նրա «Մեդեա» «կարկատան», ողբերգությունը միջնադարյան ձեռագրերում պահպանվել է իբրև անանուն ստեղծագործություն:

(53) Pinax (Tabula) Celetis. երկխոսական տարազի մեջ ներկայացող այլաբանական մի գրվածք է, որ վերագրված է այլաբանական Փիլոլայոսի աշակերտ, հետագայում Սոկրատի ունկնդիր Կեբետ Բեովտիացուն (տե՛ս Диоген. Лаерт. II, 125): Իրապես ստեղծված է Ա դարից ոչ շուտ: Երկխոսության մեջ նշմարելի են կինիքյան, ստոիկյան և այլաբանական գաղափարների հետքերը:

(54) **Լատին**. «Չէ որ սովորաբար «Հոմերոցենտոններ» են հորջորջվում նրանք, ովքեր իրենց երկերը կազմում են Հոմերոսի երկերի հիման վրա, այն բանի նման, երբ այստեղ այնտեղ տարտղնված լաթերից կարում են ինչ-որ ամբողջական մի բան» փխ. «Հոմերոսի Հարիւրեակներն ալ... գիրք մը»: «Գիրք մը» **լատին**. Cento (հուն. kevntrwn). բառացիորեն՝ կարկատուն ծածկոց կամ չքավորի թիկնոց:

(55) հմմտ. De Baptismo, 5:

(56) Կայսրության մեջ տարածված Միհրի պաշտամունքը առաջին դարերում կրում էր գնոստիցիզմի ազդեցությունը, իսկ որոշ տարրերի մեջ հիշեցնում էր քրիստոնեական պաշտամունքը:

(57) **լատին**. Sub gladio redimit coronam. միտքը հստակ չէ. հավանաբար նմանակումն է քրիստոնեական նահատակությանը տրված որակման:

(58) տե՛ս Ad uxorem. I:

(59) **լատին**. նա կոյսեր, ճգնակյացներ [continentes] էլ ունի **փխ**. «կոյսեր ալ ունի»:

(60) Նումայ [Պոմփիլիոս] (Ն.Ք. 715-672 թթ.) Պավսանիոսը (X 7,1) հիշատակում է Փոկիդայում Ապպոլոնի պաշտամունքային կենտրոն Դելֆոսը կողոպտած ավազակների մեջ:

(61) Երախայ (հուն. kathcevw - ուսուցանել, հրահանգել, «հորդորել» իմաստից). մարդ, ով պատրաստվում է մկրտվել. նա կարող էր «հավատարիմների» մկրտվածներ(հետ ներկա լինել բոլոր խորհրդակատարություններին, բացի Պատարագից:

(62) **լատին**. Նրանց համար դա ոչինչ չի նշանակում (թող որ նրանք տարբեր կերպ են ուսուցանում)՝ մեկ անգամ, որ համաշունչ են՝ խորտակելու միակ ճշմարտությունը **փխ**. «Հաւատքնին իրարու հակառակ է...

միաբանելով»:

(63) Այստեղ և ստորև միտքը բերված է հեգնանքով:

(64) Սրան հաջորդող պարբերությունը երբեմն կից է ԽԴ պարբերությանը, սակայն սովորաբար զատորոշված է իբրև ԽԵ պարբերություն:

(65) Մինչդեռ գիտության նորագույն տվյալների համաձայն, Տերտուղիանոսի հիշատակված երկերը գրված են “Նախագրություններից» (197-203 թթ.) հետո. «Ընդդէմ Հերմոգենեսի» (Adv.Hermogenem)՝ 203 թ., «Ընդդէմ Վալենտինականների» (Adv.Valentinianos)՝ 205-206 թթ., «Ընդդէմ Մարկիոնի» (Adv. Markionem)՝ 208 (որ երկի ավարտման տարին է), «Ընդդէմ հրեից» (Adv.Iudaeos)՝ 198-206 թթ., «Ընդդէմ Պրաքսեասի» (Adv. Praxean)՝ 208-218 թթ. տե՛ս **А.Столяров**, Тертулиан, с. 19:

(66) տե՛ս Тертулиан, с.404, прим. 64:

(67) Մինչդեռ տակավին Եվսեբիոս Կեսարացին (Պատմութ.2 22), Հերոնիմոս Երանելին (De vir.illus.61) և Փոստ պատրիարքը (Bibl.121) “Հերքումն բոլոր հերձվածների» (Katav pasw`n aivrevsewn e[legchos կամ Filofofounmena) երկը հիշատակում են Հիպպոդիտոս Հռոմեացու (Բոստրացի) երկերի շարքին: Արդեն ԺԹ դարի 50-ական թվականներին այդ երկը հրատարակվել է ս. Հիպպոդիտոսի անունով. տե՛ս **Филарет Арх. Гумилевский**, Историческое учение об отцах церкви, т. 1, М., 1882, с. 94, **С.В.Троицкий**, Ипполит, «Христианство» Энц. т.1, М.,1993, с.642-644 նաև՝ **Ե. ծ.Վրդ. [Պետրոսյան]**, Հայրաբանություն, Ա, Ս. Էջմիածին, 1996, էջ111-112:

***Բանալի բառեր** - Հովհաննես Տերդեմց, Հայ Եկեղեցի, բողոքականություն, Աստվածաշունչ, հրեական կանոն, Սրբազան ավանդություն, մեկնաբանություն:*

ОВАНЕС ТЕРОЕНЦ КАК ПЕРЕВОДЧИК СОЧИНЕНИИ ТЕРТУЛЛИАНА "ВВЕДЕНИЕ"

Акоп Кйосеян

***Ключевые слова:** Ованеса Тероенц, Армянская Церковь, протестантизм, Библия, еврейский канон, Святое Предание, толкование.*

В статье дается общее описание борьбы Ованеса Чамурчяна (Тероенц, 1801-1888) против протестантизма. Опираясь на Библию и на труды Отцов Цер-

кви, он отрицает протестантскую позицию, согласно которой истинный канон Библия является исключительно еврейский. А с другой стороны, он показывает, что некоторые книги и отрывки, которые сегодня отсутствуют в еврейском каноне, когда-то были частью еврейского канона и были переведены на греческий. В связи с различными проблемами канона и толковании Святой Библии Тероенц переводит сочинение Тертулиана и доказывает, что только те, которые знают Святое Предание, имеют право толковать Библию.

HOVHANNES TEROENTS AS A TRANSLATOR OF TERTULLIAN ESSAY "INTRODUCTION"

Hakob Qoseyan

Key Words: *Hovhannes Teroents, Armenian Church, Protestantism, Bible, Hebrew Canon, Holy Tradition, introduction.*

The article gives a General description of the struggle of Hovhannes Chamurchyan (Teroents, 1801-1888) against Protestantism. Based on the Bible and the writings of the Church Fathers, it denies the Protestant position that the true Canon of the Bible is exclusively Jewish. On the other hand, it shows that some books and passages that are missing from the Hebrew Canon today were once part of the Hebrew Canon and were translated into Greek. In connection with various problems of the Canon of the Holy Bible, Teroents translates Tertulian's work and proves that only those who know the Holy Tradition have the right to interpret the Bible.